



Universiteit  
Leiden  
The Netherlands

**Ongekend 18e-eeuws Nederlands : taalvariatie in persoonlijke brieven**  
Simons, T.A.

**Citation**

Simons, T. A. (2013, November 21). *Ongekend 18e-eeuws Nederlands : taalvariatie in persoonlijke brieven*. LOT dissertation series. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/22290>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/22290>

**Note:** To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/22290> holds various files of this Leiden University dissertation

**Author:** Simons, Tanja

**Title:** Ongekend 18e-eeuws Nederlands taalvariatie in persoonlijke brieven

**Issue Date:** 2013-11-21

## 10 Besluit: de opbrengst van de *buit*

In dit afsluitende hoofdstuk blik ik terug op de resultaten van het onderzoek: wat hebben de casestudies voor nieuwe inzichten opgeleverd, kunnen we met deze inzichten witte vlekken in de taalgeschiedenis inkleuren en wat kan er in het algemeen over deze nieuwe bron voor onderzoek opgemerkt worden? In § 10.1 vat ik het onderzoek en de belangrijkste conclusies uit de casestudies samen; in § 10.2 geef ik enkele algemene conclusies voor het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus en in § 10.3 blik ik vooruit met enkele aanbevelingen voor toekomstig onderzoek.

### 10.1 Resultaten en conclusies voor de casestudies

Aan de casestudies zijn twee algemene hoofdstukken voorafgegaan: in hoofdstuk 2 is de epistolaire cultuur in de achttiende eeuw besproken, zoals het (brief)schrijfonderwijs en de normatieve literatuur, waaronder brievenboekjes. Ook is er aandacht besteed aan de alledaagse schrijfpraktijk en het versturen en ontvangen van brieven. De opbouw en de samenstelling van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus is besproken in hoofdstuk 3.

#### *De aanspreekvormen*

In hoofdstuk 4, de eerste casestudie, is inzichtelijk gemaakt hoe aanspreekvormen onder taalgebruikers functioneerden in de epistolaire cultuur van de late achttiende eeuw. Daarbij zijn enkele opvallende zaken aan het licht gekomen, zoals de alomtegenwoordigheid van de epistolaire aanspreekvorm *UE*. Deze aanspreekvorm maakt driekwart van het totaal aantal aanspreekvormen uit en blijkt algemeen bekend te zijn aangezien vrijwel elke briefschrijver de vorm één of meerdere keren gebruikt. Het gebruik door de lage klasse blijft overigens meestal beperkt tot het formulaire taalgebruik. Gezien de grote populariteit van *UE*, is er voor de overige aanspreekvormen, zoals *gij* en *u*, minder plaats. *Gij* en *u* blijken vaker in gebruik te zijn bij de lagere klassen en de jongere generatie dan bij scribenten uit de hogere klassen en van de middelbare en oudste generatie, voor wie *UE* favoriet is.

Een andere in het oog springende uitkomst is dat er nauwelijks gendervariatie aangetroffen is: de diverse aanspreekvormen worden door beide seksen in min of meer dezelfde mate gebruikt. Deze uitkomst

contrasteert sterk met de uitkomsten van het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit*-onderzoek. De achttiende-eeuwse eensgezindheid van de seksen kunnen we vermoedelijk toeschrijven aan de toegenomen scholing – en daarmee samenhangend, de schrijfvaardigheid – van vrouwen. Zij wisten dus wat de meest passende aanschrijfvorm moest zijn.

In de derde plaats heeft het corpusonderzoek aangetoond wat aan het eind van de achttiende eeuw de precieze status was van de aanspreekvormen *UL*, *jij* en *u* (in subjectpositie) in brieven. De aanspreekvorm *UL*, de voorloper van *UE*, is sterk op zijn retour en wordt alleen nog gebruikt door de lagere sociale klassen en daarbinnen voornamelijk door de vrouwelijke scribenten en de oudere generatie. Ook de relatief jonge *j*-vormen komen vrijwel niet voor in het corpus; kennelijk vonden scribenten deze opkomende vormen niet geschikt voor gebruik in het briefverkeer. Wanneer we toch een *j*-vorm aantreffen, is de scribent vaak in het buitenland opgegroeid. Deze ‘buitenbeentjes’ onder de scribenten waren zich wellicht minder bewust van de epistolaire etiquette in de Republiek, waar *j*-vormen nauwelijks in brieven gebruikt werden.

#### ***Tweeledige negatie, reflexiviteit en reciprociteit***

In hoofdstuk 5 zijn drie verschijnselen voor het voetlicht gebracht: het gebruik van de tweeledige negatie en de aan elkaar verwante onderwerpen reflexiviteit en reciprociteit. Uit het onderzoek naar negatie blijkt dat slechts 2% van alle ontkenningen in een deelcorpus tweeledig is. Daarmee lijkt de veronderstelling dat de tweeledige negatie aan het eind van de achttiende eeuw vrijwel niet meer voorkomt in geschreven taal bevestigd te worden, hoewel de sporadische voorkomens er ook op wijzen dat de enkele negatie nog niet voor alle taalgebruikers de standaard was. Het onderzoek naar variatie bij het tweede onderwerp, wederkerendheid, leverde voornamelijk voorkomens op van het reflexief *zich*. In de geschreven taal van de late achttiende eeuw heeft *zich* kennelijk zo goed als volledig de plaats ingenomen van het persoonlijk voornaamwoord (*hem*, *haar* of *hun*) als reflexief. Het corpus levert ons dus voor deze twee onderwerpen geen informatie op over een taalverandering; voor het aantreffen van variatie zouden we een eerdere periode moeten onderzoeken.

De resultaten van het onderzoek naar het gebruik van het reciprook pronomen maken het wel mogelijk om enkele veronderstellingen bij te stellen. In de zeventiende eeuw waren toonaangevende literaire schrijvers, zoals Vondel, overgestapt van de oudere variant *malkander* op gebruik van de nieuwere variant *elkander*. De daaruit afgeleide conclusie dat *elkander* in de loop van de zeventiende eeuw de standaardvorm is geworden, blijkt echter onhoudbaar: mijn onderzoek toont aan dat ook in de late achttiende eeuw taalgebruikers nog steeds een voorkeur hebben voor *malkander*. Dat beeld

komt overeen met het gebruik van *malkander* in gedrukte werken, want ook daarin blijkt *malkander* tot zeker in de jaren vijftig van de achttiende eeuw vaker voor te komen dan *elkander*. De verschuiving ten gunste van *elkander* heeft dus niet eerder plaatsgevonden dan halverwege de achttiende eeuw. Het zijn de jonge mannelijke briefschrijvers uit de hoge en de midden-hoge klasse die het nieuwere *elkander* het meest gebruiken en aangezien bekend is dat deze vorm in de loop van de negentiende (en nog weer later in de twintigste eeuw de vorm *elkaar*) de norm is geworden, zien we hier dus duidelijk een taalverandering die is ingezet door bepaalde groepen in de samenleving.

### *Sjwa-apocope*

De toegenomen apocope van de sjwa in werkwoordsvormen van de eerste persoon enkelvoud in de indicatief is aan bod gekomen in hoofdstuk 6. De apocope is in de late achttiende eeuw nog niet voltooid: de oudere sjwa-achtige uitgang (*ik breeke/breeken*) komt in bijna een kwart van de gevallen voor, terwijl de nieuwere, geapocopeerde variant (*ik breek*) in zo'n driekwart van de gevallen wordt gebruikt. De variatie is regionaal bepaald: naarmate we zuidelijker in de Republiek komen, treffen we vaker de oudere variant met sjwa aan en ook in het oosten van het land zien we nog veel sjwa-achtige vormen. In het algemeen geldt dat de hoge klasse het meest vasthoudt aan de sjwa-achtige uitgang, terwijl de drie klassen daaronder deze uitgang minder vaak gebruiken. Daarmee is het verdwijnen van de sjwa dan ook eerder een verandering die is ingezet door de midden- en lagere klassen. Als we inzoomen op drie regio's, Amsterdam, Zuid-Holland en Zeeland, dan treffen we alleen gendervariatie aan in Zuid-Holland en Zeeland en niet in Amsterdam. Vrouwen uit Zuid-Holland en Zeeland gebruiken opvallend vaker dan mannen de oudere sjwa-achtige uitgang en lijken zich dan ook net iets minder bewust te zijn van de opkomst van de nieuwe geapocopeerde vorm. De resultaten voor de mannelijke briefschrijvers uit Zuid-Holland en Zeeland sluiten dichterbij de redelijk ver gevorderde apocope in Amsterdam; mogelijk pasten Zuid-Hollandse en Zeeuwse mannen zich vanwege hun professie eerder aan bij het gebruik in Amsterdam.

De apocope is daarnaast minder ver doorgedrongen binnen formulair taalgebruik en bij ellipsis, wanneer het persoonlijk voornaamwoord *ik* achterwege blijft. We treffen de oudere sjwa-variant dus vaker aan in briefgedeeltes die typerend zijn voor het epistolaire genre. Bij dit taalverschijnsel speelt de woordinterne fonologische context ook een rol, in die zin dat de auslout van de werkwoordstam onderscheidend is: het aandeel van de sjwa-apocope is na een stemloze klank redelijk groot, terwijl er na een stemhebbende klank in auslout van de werkwoordstam minder snel geapocopeerd wordt. Het wegvallen van de sjwa na een stemhebbende klank

heeft voor een taalgebruiker grotere consequenties dan na een stemloze klank omdat er dan immers een stemhebbende klank in auslout komt te staan.

### ***Apocope van de slot-n***

In hoofdstuk 7 is een verschijnsel behandeld dat we vooral kennen uit gesproken taal in een groot deel van het taalgebied, de apocopering van de slot-*n*. In contemporaine gedrukte werken wordt de slot-*n* vrijwel altijd geschreven, in ons materiaal zien we daarentegen variatie. We kunnen daarbij taalintern twee groepen onderscheiden: in meervoudige persoonsvormen, infinitieven en meervoudige zelfstandige naamwoorden wordt in ongeveer een derde van de gevallen de slot-*n* niet geschreven, bij het gerundium (infinitief + *te*), het voltooid deelwoord en monomorfematische woorden gebeurt dat aanmerkelijk minder, namelijk in nog geen vijfde van de gevallen.

Vrouwen apocoperen bijna twee keer zo vaak de slot-*n* als mannen en er is ook een verband met sociale klasse: hoe lager de klasse van een scribent, hoe vaker de apocope optreedt. De aangetroffen variatie kunnen we toeschrijven aan het feit dat mannen en de hogere klassen meer onderwijs hadden genoten en meer schrijfervaring hadden. Zij waren zich daardoor meer bewust van de heersende schrijftaalnorm om de slot-*n* weer te geven, ook als men die niet uitsprak. De apocopering van de slot-*n* is vooral typerend voor de Hollandse regio: het verschijnsel treedt het meest op in Noord-Holland en Zuid-Holland en (in iets mindere mate) in Amsterdam. In de regio's Zeeland, Midden (Utrecht en Gelderland) en Oost (Groningen, Drenthe en Overijssel) treffen we het verschijnsel minder vaak aan. In de regio's Noord-Holland en Zeeland treedt bovendien minder vaak *n*-apocope op in monomorfematische woorden en in het suffix van het voltooid deelwoord en het gerundium; een beeld dat grotendeels overeenkomt met hedendaagse dialectwaarnemingen.

### ***Diminutiefsuffix***

Voor het diminutiefsuffix, besproken in hoofdstuk 8, hebben we gezien dat het corpus voornamelijk voorkomens van het *-je-* en het *-ie-*suffix bevat. In het hoofdstuk is aannemelijk gemaakt dat achter deze spellingen twee verschillende klanken schuilgaan, namelijk respectievelijk [jə] en [i]. De gebruikers van dit laatste suffix bevinden zich voor het merendeel in de regio Amsterdam. Daarom is er bij de analyse van het materiaal een tweedeling gehanteerd: Amsterdam (met een belangrijke rol voor *-ie*) en de overige regio's (waar *-je* het meest gebruikte suffix is). Voor het corpus als geheel geldt dat vrouwen het *-ie-*suffix vaker hanteren dan mannen en aangezien dit de variant is die we niet snel zullen aantreffen in achttiende-eeuwse gedrukte teksten, blijkt uit het onderzoek dat vrouwen zich minder bewust waren van dit verschil in gebruikswijzen van het *-ie-*suffix. In de regio Amsterdam is er niet alleen invloed van gender, maar ook van klasse en in mindere mate van

leeftijd: het *-ie* suffix wordt in deze regio ook meer gebruikt naarmate de klasse van een scribent lager is en naarmate een scribent ouder is.

Het *-ie*-suffix wordt, vooral in Amsterdam, ook toegepast in ongebruikelijke posities, namelijk na woorden met een *t* in auslaut (*hertie*) of woorden die het verkleinsuffix *-(e)tje* krijgen (*soontie*). We kunnen een deel van deze voorkomens weliswaar toeschrijven aan in het buitenland geboren briefschrijvers, die zich mogelijk minder goed bewust waren van het tamelijk ingewikkelde diminutiefsysteem en beperkingen op het *-ie*-suffix, maar ook autochtone Amsterdammers gebruiken het *-ie*-suffix in deze ongebruikelijke fonologische omgevingen.

### ***Genitief***

In de laatste casestudie van dit proefschrift wordt het gebruik van de genitief en alternatieve constructies, namelijk het *s*-suffix, de *zijn*-constructie en de voorzetselconstructie met *van*, beschreven. De constructie met *van* wordt in dit corpus het meest gebruikt, maar de genitief is toch ook nog goed voor een kwart van de voorkomens en speelt daarmee een grotere rol dan vermoed werd, uitgaande van de veronderstelling dat deze vorm destijds in de alledaagse omgangstaal nauwelijks nog in gebruik was. De voorkomens van de genitief blijken echter voornamelijk voor te komen in dat deel van de brieven dat bestaat uit aangeleerd formulair taalgebruik. De genitief komt veel minder vaak voor in een neutrale context (waaronder alles valt wat niet-formulair is): het taalgebruik dat relatief gezien het dichtst bij de taal van alledag staat. De *zijn*-constructie komt slechts sporadisch voor en wordt alleen aangetroffen in een neutrale context; mogelijk is er een verband met het feit dat deze constructie door sommige grammatici afgekeurd werd.

De genitief wordt, in een neutrale context, meer gehanteerd door mannelijke briefschrijvers, door scribenten uit de hoge klasse en door briefschrijvers van de oudste generatie (>50). Dat mannelijke scribenten en briefschrijvers uit de hoge klasse vaker een genitief gebruiken, kunnen we waarschijnlijk toeschrijven aan hun hogere graad van geletterdheid: zij kwamen meer in aanraking met geschreven materiaal waarin de genitief nog wel aangetroffen werd. Vrouwen en briefschrijvers uit de lagere klassen kwamen minder met geschreven materiaal, en dus met de genitief, in aanraking. De meer aan spreektaal verwante *zijn*-constructie wordt juist vaker door vrouwen, en meer specifiek, door vrouwen jonger dan 30 jaar en afkomstig uit de midden-hoge klasse, gebruikt dan door mannen. De drempel om deze constructie op schrift te gebruiken lijkt voor vrouwen dan ook lager te liggen dan voor mannen. Mannen waren zich mogelijk, ook weer vanwege hun hogere graad in geletterdheid, meer bewust van het met de *zijn*-constructie verbonden stigma en vermeden de constructie op papier.

## 10.2 Enkele algemene conclusies

In deze paragraaf formuleer ik, met de resultaten van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-onderzoek in de hand, enkele algemene conclusies voor het materiaal. Daarbij zullen verschillende vragen beantwoord worden: wat kunnen we concluderen voor de in de inleiding geformuleerde stelling dat het taalgebruik van de late achttiende eeuw gevarieerder was dan over het algemeen wordt aangenomen op basis van gedrukte werken? Kunnen we constateren dat er groepen taalgebruikers zijn die een opvallende rol lijken te spelen in het gebruik van varianten die we niet of nauwelijks aantreffen in deze gedrukte werken? En geeft het materiaal ons de gelegenheid om op basis van dit *geschreven* materiaal iets af te leiden over de *gesproken* taal van de late achttiende eeuw?

Om met de eerste vraag te beginnen: voor een groot deel van de besproken verschijnselen in de casestudies kon vastgesteld worden dat er variatie bestond. Dat hebben we bijvoorbeeld gezien voor het diminutiefsuffix waarvoor we naast de variant *-je* ook behoorlijk wat voorkomens van het *-ie*-suffix aangetroffen hebben, terwijl het *-ie*-suffix nauwelijks gebruikt werd in gedrukte werken in de late achttiende eeuw. We hebben ook variatie waar kunnen nemen bij het reciprook pronomen: het corpus bevat zowel (en in meerderheid) voorkomens van *malkander* als van de veronderstelde standaardvorm *elkander*. De aanname dat *elkander* al in de zeventiende eeuw *malkander* had verdrongen blijkt daarmee ontkracht te kunnen worden. Kennelijk waren in de zeventiende eeuw slechts enkele literaire auteurs overgegaan op de vorm *elkander*. Het zou echter nog behoorlijk lang duren voor deze vorm (en later: *elkaar*) ook voor de gewone taalgebruiker de meest gebruikte variant werd, want de taalgebruikers in mijn corpus hebben nog een voorkeur voor *malkander*. Het laatste voorbeeld dat ik hier wil noemen, betreft het onderzoek naar de sjwa-apocope: in gedrukte werken wordt de sjwa bij de eerste persoon enkelvoud in de indicatief niet zo vaak meer aangetroffen en onder taalbeschouwers lijkt er aan het eind van de achttiende eeuw consensus te zijn dat de vorm met sjwa gereserveerd zou moeten worden voor gebruik in de conjunctief. Toch treffen we in het briefmateriaal nog regelmatig vormen met een sjwa aan, in het bijzonder in de meer formulaire gedeelten van de brieven. Het ligt in de lijn der verwachting dat er bij een voortzetting van het onderzoek naar andere verschijnselen ook variatie in het materiaal zal worden aangetroffen. Het aantreffen van variatie is echter geen vanzelfsprekendheid: we hebben immers ook gezien dat enkele verschijnselen zeer weinig variatie laten zien. Dat geldt in de eerste plaats voor het gebruik van de negatie: deze treffen we in ons materiaal voornamelijk in enkelvoudige vorm aan. De tweeledige negatie die in het taalverleden van het Nederlands een grote rol speelde, komt tegen het eind van de achttiende eeuw, ook in deze persoonlijke



brieven, nog maar sporadisch voor. Ook voor het reflexief pronomen heb ik weinig variatie aangetroffen. Het reflexief *zich* is alomtegenwoordig in het materiaal en de oudere manier om reflexiviteit uit te drukken, met behulp van het persoonlijk voornaamwoord, wordt nauwelijks meer gebruikt. Die twee taalveranderingen hebben in de late achttiende eeuw duidelijk een eindpunt bereikt in de geschreven taal zoals hier onderzocht.

De tweede vraag, of er groepen taalgebruikers zijn die opvallend vaak varianten gebruiken die we niet of nauwelijks aantreffen in gedrukte werken, kan ook beantwoord worden met behulp van de uit de casestudies voortvloeiende conclusies. In de eerste plaats valt voor de meeste onderzochte verschijnselen op dat het vooral vrouwen zijn die, vaker dan mannen, in meer of mindere mate varianten gebruiken die we nauwelijks aantreffen in gedrukte werken. Als voorbeeld kan hier genoemd worden het onderzoek naar de genitief, waaruit bleek dat een door grammatici afgekeurde variant, de constructie met *zijn*, vaker door vrouwen dan door mannen wordt gebruikt. Vrouwen voelen geen schroom om deze constructie op papier te gebruiken. Alleen bij het gebruik van de aanspreekvormen hebben we gezien dat mannen en vrouwen niet of nauwelijks van elkaar verschillen. Het onderzoek heeft daarnaast aangetoond dat briefschrijvers uit de lagere klassen vaak dezelfde varianten gebruiken als vrouwen in het algemeen. Dat hebben we bijvoorbeeld gezien bij het onderzoek naar het diminutiefsuffix. Het zijn met name vrouwen en briefschrijvers uit de lagere klassen die het *-ie*-suffix gebruiken. Een tweede voorbeeld is de apocope van de slot-*n*: het onderzoek heeft uitgewezen dat vooral vrouwen en scribenten uit de lagere klassen geneigd zijn om de slot-*n* in hun spelling achterwege te laten. De meest voor de hand liggende verklaring voor de overeenkomst tussen vrouwen in het algemeen en scribenten uit de lagere klassen is dat beide groepen taalgebruikers minder goed zijn opgeleid en minder lees- en schrijfervaring hebben dan mannen en briefschrijvers uit de hogere klassen. Uit de resultaten blijkt dus hoe verschillend het taalgebruik van de verschillende sociale klassen en seksen kan zijn. De aan het licht gekomen variatiepatronen laten zien hoe waardevol het is om taalgeschiedenis ‘from below’ te onderzoeken.

Ten slotte wil ik hier nog enkele zaken opmerken over de relatie tussen *geschreven* en *gesproken* taal. Geeft het onderzochte materiaal ons ook een indruk van de gesproken taal van de late achttiende eeuw? En in hoeverre is het gerechtvaardigd om aan te nemen dat deze brieven in bepaalde opzichten dicht bij gesproken taal liggen? Op basis van mijn onderzoek zien we voor bepaalde verschijnselen inderdaad invloed van gesproken taal. Dat geldt onder andere voor het diminutiefsuffix: het *-ie*-suffix komt namelijk relatief vaak in de brieven voor, terwijl het een suffix is dat eerder geassocieerd wordt met gesproken taal en dat over het algemeen niet aangetroffen wordt in gedrukte werken. Ook het onderzoek naar *n*-deletie heeft aangetoond dat de gesproken

taal van sommige briefschrijvers in hun geschreven taal doorschemert. Bij hen valt de slot-*n* weg in hun spelling onder invloed van hun (al dan niet regionaal gekleurde) gesproken taal. Er zijn echter ook resultaten van mijn onderzoek die wijzen op epistolair taalgebruik of geschreven taal. Dat is bijvoorbeeld het geval bij het gebruik van de aanspreekvormen: we treffen de meer spreektaalige *j*-vormen nauwelijks aan, maar de epistolaire variant *UE* is juist overvloedig in de brieven aanwezig. Ook bevat het materiaal nog aardig wat voorkomens van de genitief, terwijl verondersteld wordt dat deze naamval nauwelijks meer voor zou komen in gesproken taal. Het onderzoek naar het gebruik van de genitief laat bovendien zien dat deze naamval vooral aangetroffen kan worden in de meer formulaire passages van een brief. We zien ook bij andere verschijnselen zo nu en dan een duidelijk verschil in het gebruik van de verschillende varianten tussen het formulaire taalgebruik en de overige taal in de brieven. De formulaire passages bevatten over het algemeen meer oudere fasen van de taal, zoals we bijvoorbeeld gezien hebben voor het gebruik van de *sjwa* bij de eerste persoon enkelvoud indicatief. Daarnaast zien we in de formulaire passages duidelijker sporen van onderwezen taal dan in de meer spontane passages in de brieven. Al met al kan vastgesteld worden dat het *Brieven als Buit*-materiaal in de eerste plaats geschreven materiaal is, maar dat het tevens kenmerken van gesproken taal bevat. Het lijkt dan ook correct om deze persoonlijke brieven te beschouwen als een tussenvorm van geschreven en gesproken taal (cf. Koch & Oesterreicher 1985).

### 10.3 Vooruitblik

Dit proefschrift heeft een indruk gegeven van de linguïstische rijkdom van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-materiaal. In de lijn van mijn proefschrift – waarin fonologische, morfologische en morfo-syntactische variatie centraal staat – kunnen nog tal van verschijnselen onderzocht worden. Ook op andere linguïstische niveaus kan onderzoek verricht worden, zoals op het gebied van de spelling, de woordenschat en de syntaxis en er kan nader onderzoek gedaan worden naar de invloed van gesproken taal. Ook andere benaderingen zijn mogelijk, zoals het in kaart brengen van netwerken van briefschrijvers met het doel overeenkomsten en verschillen in taalgebruik na te gaan. In het corpus bevinden zich ook enkele ‘veelschrijvers’: scribenten van wie we meerdere brieven aan verschillende geadresseerden hebben. Deze briefverzamelingen roepen de vraag op of het taalgebruik varieert afhankelijk van de geadresseerde. De zogenaamde ‘eveleens’ brieven (zie hoofdstuk 2, § 2.6.2) zijn vervolgens interessant onderzoeksmateriaal om de taalnormen van een individu te achterhalen en dat geldt eveneens voor de vele in het materiaal aangetroffen zelfcorrecties.

Het gebruikte corpus kan voorts in de toekomst uitgebreid worden, bijvoorbeeld met de vele nieuwe brieven die beschikbaar zijn gekomen dankzij de inspanningen van *Wikiscripta Neerlandica*. Voor de achttiende eeuw is er bovendien een, niet door mij gebruikt, corpus van zakelijke brieven, dat het mogelijk maakt om het taalgebruik in persoonlijke en zakelijke brieven met elkaar te vergelijken. Daarnaast hebben onderzoekers de mogelijkheid om het corpus aan te vullen in de archieven te Kew, want daar ligt nog bijzonder veel achttiende-eeuws materiaal. Het in dit proefschrift gebruikte corpus zal vanaf najaar 2013 gemakkelijker doorzoekbaar zijn omdat er door het *Instituut voor Nederlandse Lexicografie* (INL) te Leiden lemma's (een moderne standaardvorm) aan de woorden en woordvormen gehecht zijn. Er hoeft dan geen (of: minder) rekening te worden gehouden met allerlei spellingsvarianten. Het zoeken naar bepaalde talige verschijnselen wordt bovendien vergemakkelijkt, want het INL heeft tevens grammaticale tags toegevoegd, waarbij een onderverdeling van tien woordsoorten gehanteerd wordt.

Met deze vooruitblik ben ik aan het eind gekomen van mijn onderzoek; een exercitie die zich vooraf – zoals elk onderzoek – kenmerkt door onzekerheid over de resultaten, of om met één van mijn brieveschrijvers te spreken: 'hoe wij dezelve eindigen zullen, is noch duister'. Met de bereikte resultaten, die ons zicht geven op ongekend achttiende-eeuws Nederlands, krijgt het gevarieerde taalgebruik van de 'grote massa' brieveschrijvers uit het verleden een plaats in de taalgeschiedenis van het Nederlands.

